

Çanakkale Savaşı'nda Müttefiklik ve Alman Kaynakları

Yusuf Ziya Altıntaş*

Öz

Çanakkale Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Osmanlı Devleti'nin fiilen bu savaşa dâhil olmasından kısa süre sonra başlayan ve esas merkezi Avrupa olan büyük savaşın kaderini etkileyen cephelerinden birisidir. Savaşa katılan pek çok devletin bu cephede doğrudan veya dolaylı biçimde yer alması yerli kaynakların yanı sıra yabancı dillerde de Çanakkale Savaşı'na dair büyük bir literatür birikiminin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Pek az istisnası olmakla birlikte Osmanlı/Türkiye tarih yazımında Çanakkale Cephesi, “yedi düvele karşı kazanılan” ve “Millî Mücadelenin ruhunu oluşturan” büyük bir zafer olarak öne çıkmaktadır. Çanakkale Zaferi bu yüzden Türk tarihçilerinin en fazla ilgi gösterdikleri konulardan biridir. Bu yoğun ilgiye rağmen Birinci Dünya Savaşında müttefiklik ilişkisi içerisinde bulunan Almanya'nın Çanakkale'deki yerini ve katkısını, bu alana dair kaynak zenginliğini de içeren çalışmaların azlığı dikkati çekmektedir. Bu makalede Çanakkale Savaşı'ndaki Alman varlığı ve etkinliğine dair kaynaklar müttefiklik ilişkisi ve tarih yazımı çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşı, Alman kaynakları, müttefiklik, tarih yazımı, Osmanlı-Alman ittifakı.

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü. ORCID: 0000-0001-8547-0973.

Bu makale “Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler” başlıklı doktora çalışmamızın (İstanbul Üniversitesi, 2022) kaynaklar bahsi esas alınarak ve genişletilerek hazırlanmıştır.

The Alliance in the Dardanelles War and German Sources

Yusuf Ziya Altıntaş

Abstract

The Dardanelles War is one of the fronts that affected the fate of the great war, which started in the first months of the World War I, shortly after the Ottoman Empire's de facto involvement in this war, and whose main centre was Europe. The fact that many states participating in the war took part in this front directly or indirectly has led to the accumulation of a large body of literature on the Battle of Çanakkale in foreign languages as well as domestic sources. With very few exceptions, in Ottoman/Turkish historiography, the Gallipoli Front stands out as a great victory 'won against the Seven Heavies' and 'forming the spirit of the National Struggle'. For this reason, the Çanakkale Victory is one of the topics that Turkish historians pay the most attention to. Despite this intense interest, it is noteworthy that there is a lack of studies on the place and contribution of Germany, which was in an allied relationship in the First World War, in Çanakkale, including the richness of resources in this field. In this article, the sources on the German presence and activity in the Gallipoli War will be discussed within the framework of the alliance relationship and historiography.

Keywords: Gallipoli War, German sources, alliance, historiography, Ottoman-German alliance.

Giriş: Müttefiklik İlişkisi ve Tarihyazımı

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Osmanlı Devleti'nin savaşa fiilen katılımıyla açılan Çanakkale Cephesi, merkezi Avrupa olan Umumi Harbin seyrini etkileyen önemli cephelerden biridir. Bu cephede pek çok devletin doğrudan veya dolaylı olarak yer alması hem yerli hem de yabancı kaynaklarda Çanakkale Savaşı'na dair zengin bir kaynak havuzunun oluşmasını sağlamıştır.¹ Osmanlı/Türkiye tarih yazımında Çanakkale Cephesi genel itibarıyla “yedi düvele karşı kazanılan” ve “Millî Mücadele ruhunu simgeleyen” büyük bir zafer olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple, Türk tarihçilerinin en fazla ilgi gösterdiği konulardan biri haline gelmiştir. Ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefik olduğumuz Almanya'nın Çanakkale'deki rolü ve katkısına dair araştırmaların azlığı dikkat çekmektedir. Buradan hareketle makalede, öncelikle iki devlet arasında savaş dönemindeki müttefiklik ilişkisi ve genel savaştaki yenilgiyle bu ilişkideki kopuşun Çanakkale Savaşı'nın tarih yazımına etkisine değinilecektir. Daha sonra ise doğrudan Çanakkale Savaşı'ndaki Alman varlığı ve etkinliği açısından öne çıkan birincil ve ikincil kaynaklar bu çerçevede ele alınacaktır. Bu sayede makalenin müttefik Almanya'nın Çanakkale'deki rolüne ilişkin yapılacak yeni araştırmalara katkıda bulunması hedeflenmiştir.

Dönemin kaynakları incelendiğinde, Osmanlı Devleti ve Alman İmparatorluğu arasında Birinci Dünya Savaşı'ndaki ittifakın, tarafların ortak hedefleri çerçevesinde yoğun şekilde propagandası yapılan bir müttefiklik ilişkisi olduğu görülmektedir. Fakat sonraki yıllarda kendisini gösteren daha genel bir tarih yazımı sorunsalının ortaya çıktığı da dikkati çeker. Buna göre zafer beklentileriyle girilen Birinci Dünya Savaşı sürecinde -yapılan ittifak propagandasının arka planında- gelgitli bir müttefiklik ilişkisi yaşayan iki devlet arasındaki bu yakınlık, savaşın mağlubiyetle neticelenmesinin ardından yerini mesafeye bırakmıştır.

Bu durum öncelikle askerî işbirliği ve müttefiklik ilişkisi tarihinin yazımında, tarafların farklı bakış açılarıyla kendilerini ifade etmelerinde karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki savaşın genelinde elde edilen başarıların sahiplenilmesi için bir rekabet söz konusu olmaya başlarken, başarısızlıklar için ise sorumluluk üstlenme tavrı yerine suçlu arama telaşının öne çıktığı görülmektedir. Yine bu durum, savaşın tek kesin ve tartışmasız zaferi olan Çanakkale Cephesinde daha belirgin hâle gelmektedir. Nitekim savaş takip eden yıllarda Almanya'da yayınlanan hatırat ve resmi tarih metinlerinde Çanakkale'de elde edilen başarıdaki Alman etkisinin

¹ Bu kaynak havuzunun kapsamlı biçimde görülebileceği bir bibliyografya çalışması için bkz. Aşkın Koyuncu, Özcan Keskin ve Cahide Sınmaz Sönmez (eds.), *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

abartılı bir şekilde ortaya konulduğu görülür. Zira Çanakkale’de görev yapmış ve sonrasında hatıralarını kaleme almış Alman subayların yazdıklarında Almanların yardımı olmasaydı zaferin kazanılamayacağına dair bir görüşün baskın olduğu dikkati çeker. Hatta bu yaklaşım tarzı, Millî Mücadeledeki zaferin Birinci Dünya Savaşı’ndaki Alman katkısına bağlanmasına kadar uzanmıştır.² Hâlbuki Osmanlı topraklarındaki diğer cephelerde Çanakkale’den daha çok Alman subay ve asker savaşa katıldığı hâlde, Almanların buralardaki başarısızlıkların sorumluluğunu üstlenmeye yanaşmadıkları ayrıca dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan savaş sürecindeki tartışmalı meseleler ve savaşın ittifakın yenilgiyle neticelenmesi Türk tarafında Almanlara olan mesafeyi artırmıştır. Nitekim sonraki yıllarda Almanya’daki yayınlara karşı bir tepki literatürü oluştuğunu da tespit etmek mümkündür. Şüphesiz bu noktada savaşın bitişiyle birlikte Alman subaylarının hatıraları ve Alman resmi tarih yazımında Çanakkale’deki başarıyı sahiplenen tavrın etkisi olmuştur. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sonrasında Çanakkale savunmasına -ve elbette diğer cephelere- dair üretilen Alman kaynakları Türkler için üzerine şerhler düşülmesi ve bilgileri düzeltilmesi gereken kaynaklar olmuştur.

Özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın ilk zamanlarından itibaren Almanlarla yakın ittifak ilişkisine mesafeli duran ve bunu savaş esnasında yer yer dile getirmiş bir Osmanlı subayı olan Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde kurulan Cumhuriyet Türkiye’si ile birlikte bu bakış açısının daha öne çıktığı görülmektedir. Öyle ki Türk tarih yazımı zaviyesinden, Almanya’nın Çanakkale Cephesindeki rolünün genelde dikkate alınmadığı ya da görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Ya da yapılan değerlendirmelerde daha ziyade Almanların varlığının olumsuz yönlerine, hatta Türklere destek değil köstek olduklarına işaret edilmektedir. Bu çalışmalarda özellikle kara muharebeleri ve Liman von Sanders başta olmak üzere komuta kademesindeki Almanlarla Türk subayları arasındaki anlaşmazlıklar ön plana çıkarılmıştır. Bu konudaki farklı görüşler güvenilir kaynaklarla temellendirildikleri ölçüde haklıklarını ispatlayabilirler. Kuşkusuz bu noktada aslolan meseleye önyargısız olarak akademik ve tarafsız bir açıdan yaklaşabilmek, eldeki mevcut bilgi ve belgeleri bu çerçevede değerlendirip yorumlayabilmektir.

Osmanlı ordusundaki Alman varlığına dair Almancadan tercüme bulunan Fahri Çeliker’in hazırladığı bir yayının önsözündeki tespiti şöyledir: “Alman yazarlar Birinci Dünya Harbi’ndeki müttefikleri Türkiye’ye ait yazılarında genellikle başarıları kendilerine mal etme, başarısızlıkları müttefiklerine yükleme eğilimindedirler. Gerçi bizim yazarlarımızın da Alman yardımlarını küçümseme eğiliminde oldukları pek inkâr edilemese de Almanların bu konuda daha ileri

2 Gerhard Grüßhaber, *Türk Ordusunda Alman Ruhu: Bir Askeri Teknoloji Transferi Tarihi*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, İstanbul: Say Yayınları, 2022, s. 203-204.

gittikleri söylenebilir.”³ Burada da ifade edildiği üzere, savaştan sonraki yıllarda başarı ve başarısızlıklar üzerinden iki müttefik devletin tarihini kayda geçirenler arasında da bir anlaşmazlık söz konusudur.

Çanakkale Savaşı üzerine Türkçe eserlerin haricinde yoğun bir Almanca kaynak havuzu karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı ordusunda/donanmasında görev almış çok sayıda Alman subayının ve hatta sıradan askerinin bu görevlerine, savaşa dair detaylı bilgiler içeren hatıraları kitap hâlinde veya makaleler şeklinde sonraki yıllarda yayınlanmıştır. Ayrıca 1920'li yıllardan itibaren Birinci Dünya Savaşı'na dair Alman resmi tarihinin çeşitli yayın serileri hâlinde yazılmaya başlandığı ve bu seriler bünyesinde müttefik Osmanlı cephelerine de yer verildiği görülmektedir.

Alman resmi tarihi çerçevesinde yayınlanan metinler kaleme alınırken Alman İmparatorluk Arşivi evrakının birincil kaynak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴ Özellikle Alman İmparatorluk Donanması evrakı içerisinde hem Boğaz Savunması hem de Osmanlı Donanmasına ait oldukça geniş arşiv evrakı mevcuttur. Bu çerçevede Birinci Dünya Savaşı'nın henüz ilk yılında yoğun bir müttefiklik ilişkisi içerisinde verilen mücadelenin kayıtlarının önemli kısmının Alman arşivlerinde bulunuyor olması dikkat çekicidir. Zira Çanakkale Cephesinde Boğaz savunmasında veya Osmanlı Donanmasında komutanlık yapan Alman Amiralleri bir yandan Osmanlı hizmetine girmişler ama aynı zamanda Alman askerî birimlerinin komutanlıklarını da sürdürmüşlerdir. Alman Askeri Heyeti bünyesinde Osmanlı ordusu hizmetine giren ve çeşitli askeri birimlerde komuta görevi üstlenen Alman subayları da aynı durumdaydılar.

Bu açıdan bakıldığında Alman İmparatoru ve Genelkurmayına bağlı, oraya raporlar sunan ve oradan emirler alan Osmanlı hizmetindeki Alman komutanları üzerinden Osmanlı ordu ve donanmasında eş zamanlı bir Alman yapılanmasının varlığından söz etmek mümkündür. Öte taraftan Osmanlı'daki savaş yönetimi evrakının önemli bir kısmının Almanca olduğu ve savaş yönetiminin iki dilli yürütüldüğü de dikkat çekmektedir. Ayrıca çalışmanın devamında işaret edileceği üzere Alman kayıtları ile resmi tarihinin ve hatıraların bu mücadelenin sonradan tarihe geçirilmesinde, -itirazlar içermekle birlikte- Türk tarih yazımına da kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

3 Rudolf Holzhausen, *Birinci Dünya Harbinde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havaacıları*, çev. H. Fahri Çeliker, 14 sayılı Askeri Tarih Bülteni eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1982, s. 1.

4 Alman İmparatorluk arşivi yayınlarına dair bkz. Matthias Herrmann, *Das Reichsarchiv (1919-1945): eine archivische Institution im Spannungsfeld der deutschen Politik*, Kamenz: Stadtarchiv, 2019, s. 202 vd.

Çanakkale Savaşı'nın Alman Kaynakları

Bu bölümde Çanakkale Cephesinin Alman kaynaklarına dair bir değerlendirme yapılacaktır. Önce arşivler ve resmi tarihler ardından hatırat, kitap, tez, makale gibi konuyla doğrudan ilgili olan kaynakların öne çıkanlarından bahsedilecek ve üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bunu yaparken önce Almanca kaynaklar, ardından Çanakkale Cephesinde Almanların varlığına dair bir çerçeve içerisinde Osmanlı/Türk kaynakları ve gerektiğinde diğer dillerdeki kaynaklardan bahsedilecektir.

Arşiv Kaynakları

Konuya dair birincil kaynakları şüphesiz arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Hem Almanya hem de Türkiye'deki arşivler araştırmacılara Çanakkale özelinde Osmanlı-Alman ittifakı üzerine bol miktarda bilgi ve belge sunmaktadır. Almanya'daki devlet arşivleri farklı şehirlerde bulunmakla birlikte kurumsal olarak ana hatlarıyla Federal Arşiv [Bundesarchiv] çatısı altında toplanmışlardır.⁵ Başlıca resmi Alman arşivleri; Freiburg şehrinde bulunan Federal Askerî Arşivi [Militärarchiv],⁶ Berlin'de bulunan Alman Dışişleri Siyasi Arşivi [Politisches Archiv des Auswärtigen Amts] ile Federal Arşiv [Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde] ve Münih şehrinde bulunan Bavyera Savaş Arşivi'dir [Bayerische Kriegsarchiv]. Bu arşivlerde araştırma yapmak isteyenler çalışma konusu belirterek yaptıkları başvuru sonrasında randevu almak suretiyle ilgili binalarında araştırma yapabilmektedirler. Ayrıca dijitalleştirilen evraka üye girişi ile çevrimiçi olarak ulaşılabilmektedir.

Çanakkale Cephesine dair arşiv evrakına erişmek üzere Freiburg'daki Alman Askerî Arşivi'ne yapılan başvuru sırasında edinilen bilgiye göre, Alman genel karargâhına ait evrakın büyük kısmı İkinci Dünya Savaşı'nda Potsdam'da bulunan devlet arşivinin uğradığı bir hava saldırısı sonucunda yok olmuştur. Geri kalan evrak ise bölgelere göre değil askerî birlik ve hizmet gruplarına göre tasnif edilmişti. Bu bilgi üzerine Alman Askerî Arşivi'nde yapılan araştırmalar sürecinde Çanakkale Cephesi hakkında daha ziyade Alman İmparatorluk Donanması [Reichsmarine] evrakının ulaşılabilir olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Almanya'nın Çanakkale'deki varlığı ve etkinliğinin önemli bir kısmını, Boğazların savunması için kurulan özel kumandanlık bünyesindeki Alman bahriyeliler ile Alman Akdeniz Filosu'na [Deutsche Mittelmeer-Division] ait Goeben ve Breslau adlı iki zırhlının mürettebatının oluşturduğu anlaşılmıştır.⁷

5 Alman Federal Arşivinin tarihi hakkında bkz. "Geschichte des Bundesarchivs", erişim 29 Temmuz 2024, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueber-uns/Geschichte-des-Bundesarchivs/geschichte-des-bundesarchivs.html>.

6 Alman Askerî Arşivi hakkında detaylı bilgi için bkz. "Die Abteilung Militärarchiv - Freiburg", Das Bundesarchiv, erişim 19 Kasım 2024, <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/standorte/freiburg/>.

7 Boğazların savunması için kurulan özel kumandanlık ve Alman Akdeniz Filosu bünyesindeki Alman bahriyelilerin etkinliğini incelediğimiz doktora çalışmamızın ilgili bölümleri yakın ➔

Bu çerçevede hem Alman İmparatorluk Donanması Türkiye Özel Kumandanlığı [Sonderkommando der Kaiserliche Marine in der Türkei] hem de Alman Akdeniz Filosunun [Mittelmeer-Division] evrakına bu arşivde ulaşılabilmektedir.⁸ Aynı şekilde Çanakkale ve İstanbul'da çeşitli görevlerde bulunan bazı Alman subay, komutan ve diplomatın geride bıraktığı evraka ulaşmak da mümkündür. Öncelikle Boğazlar Umum Kumandanı Amiral Guido von Usedom, Çanakkale Müstahkem Mevki'de Başkumandanlık temsilcisi Koramiral Johannes Merten, Osmanlı Donanması Kumandanı Amiral Wilhelm Souchon, Alman Askerî Heyeti Başkanı ve Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders gibi pek çok Alman subayının Çanakkale Cephesi açısından önem taşıyan yazışma ve raporları bulunmaktadır. Bilhassa Alman Amiral Usedom'un doğrudan Alman İmparatoruna sunduğu raporlar Çanakkale Boğazı savunması ile kara muharebelerine destek hususunda en birincil kaynak mesabesinde.⁹

Konuya dair diğer önemli bir arşiv olan ve Berlin'de bulunan Alman Dışişleri Siyasi Arşivi de özellikle 19. yüzyıl sonunda yoğunlaşarak Birinci Dünya Harbi başlangıcında ittifaka varan ve 20. yüzyıl boyunca da pek çok alanda süregelen Osmanlı/Türk-Alman ilişkileri bağlamında en önemli yabancı arşivlerin başında gelmektedir.¹⁰ Bu arşiv Alman elçilikleri üzerinden Berlin ile kurulan diplomatik ve ekonomik ilişkilere dair, askerî ataşelerin etkinliği ile askerî alan da dâhil olmak üzere geniş bir yelpazede bilgi ve belge sunmaktadır. Arşivde dünya savaşı evrakı düzenli bir şekilde kronolojik olarak tasnif edilmiştir. Yine Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya dair ordu ve donanma işleriyle ilgili evrak ayrıca tasnif edilmiştir. Bu evrak içerisinde yapılan taramalarda İstanbul Alman Büyükelçiliği ile burada görev alan Büyükelçi, askerî ataşe ve deniz ataşelerinin Çanakkale Cephesi

zamanda kitap olarak yayınlanmıştır. Bkz. Yusuf Ziya Altıntaş, *Çanakkale Savaşı'nda Alman Bahriyeliler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2024.

8 *BArch MA, RM 40*, Dienststellen und Kommandostellen der Kaiserlichen Marine im Mittelmeer und im Osmanischen Reich.

9 *BArch MA, RM 40/1*. Amiral Usedom Türkiye'de görev aldığı süre boyunca belli aralıklarla Alman İmparatoru II. Wilhelm'e başında bulunduğu kumandanlığın faaliyetlerini rapor etmiştir. Usedom'un bu raporları yakın zamanda Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. Bkz. Emre Özmen (çev. ve haz.), *Amiral Usedom'un Türkiye Raporları: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Boğazları Nasıl Savunuldu?*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2024. Amiral Usedom hakkında ayrıca bkz. Yusuf Ziya Altıntaş, "Guido von Usedom," *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*, İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü, 2023, <https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/guido-von-usedom/>.

10 Alman Dışişleri Siyasi Arşivi'nin tarihi ve içeriği hakkında bkz. "Geschichte des Politischen Archivs und seiner Bestände", erişim 29 Temmuz 2024, <https://archiv.diplo.de/arc-de/das-politische-archiv/geschichte-des-politischen-archivs/1433596>. Ayrıca yakın zamanda yayımlanan ve arşivin modern dönem Türk tarihi açısından önemini değerlendiren bir makale için bkz. Kadir Kon, "Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nin Tarihsel Gelişimi ve Modern Dönem Türk Tarihi Açısından Önemi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. Özel Sayı (Ağustos 2024), s. 1-54, <https://doi.org/10.33419/aamd.1534126>.

bağlamında aracı rolünün önemi dikkat çekicidir.¹¹ Berlin'deki Federal Arşiv de Osmanlı-Alman ilişkileri açısından konularına göre iyi tasnif edilmiş geniş bir bilgi havuzu sunmaktadır.¹² Münih şehrinde bulunan Baviera Savaş Arşivi de Çanakkale Cephesi bağlamında destekleyici bilgi ve belge sunmaktadır.¹³ Öte yandan Alman Dijital Kütüphanesi'nin [Deutsche Digitale Bibliothek] bir alt projesi olan ve Almanya'nın tüm eyaletlerindeki devlet veya özel kurum/kuruluş arşivlerine ulaşılabilen bir veritabanı da mevcuttur.¹⁴

Çanakkale Cephesi çerçevesinde Türk arşivlerine bakıldığında Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Türk Tarih Kurumu (TTK) Arşivi en başta gelen arşivlerdir.¹⁵ Çanakkale Cephesindeki Alman varlığını bu arşivlerdeki önemli kısmı Almanca kaleme alınmış olan evraktan açık bir şekilde gözlemlemek ve teyit etmek mümkündür. Özellikle savaş yönetimiyle ilgili evrakın yoğun olduğu ATASE'de Birinci Dünya Savaşı kataloğunda bulunan evrakın önemli kısmının Almanca olmasına karşın bu evraka ulaşma ve inceleme noktasında zorlukların olduğu bilinmektedir. Yakın dönemde bu arşivin Devlet Arşivlerine devredilmesiyle birlikte bu zorlukların aşılması ümit edilmektedir. Yine Devlet Arşivlerine devredilen Deniz Tarihi Arşivi'nde de Birinci Dünya Savaşı dönemi Osmanlı Bahriyesine dair Türkçenin yanı sıra yoğun bir şekilde Almanca evrak ile karşılaşmaktadır. Bununla birlikte İngilizce ve Fransızca evrak da bulunmaktadır.¹⁶ Osmanlı Arşivinde ise yabancı dil açısından hariciye yazışmalarında Fransızca dilinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. TTK Arşivindeki Enver Paşa ve Kazım Orbay kataloglarında da Çanakkale Cephesine dair Osmanlıca ve Almanca evrak bulunmaktadır.

Arşiv evrakı üzerinden yapılan yayınlara bakıldığında Almandada Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı ve öncesine dair Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan ciltler halinde belge yayınları dikkat çeker.¹⁷ Savaş dönemi üzerine ise

11 PA AA, RZ 201/13320 vd., Die Militär- und Marineangelegenheiten der Türkei.

12 Bundesarchiv (BArch) – Lichterfelde.

13 “Bayerisches Hauptstaatsarchiv - Abt. IV Kriegsarchiv”, erişim 17 Ocak 2020, <https://www.gda.bayern.de/hauptstaatsarchiv>.

14 “Archivportal Deutschland”, erişim 21 Kasım 2024, <https://www.archivportal-d.de/>.

15 Genelkurmay bünyesindeki ATASE Arşivi ile Deniz Müzesi bünyesindeki Deniz Tarihi Arşivi 2021 yılı itibarıyla Devlet Arşivleri Başkanlığına devredilmiştir.

16 Deniz Tarihi Arşivi'nin önemine dair bir çalışma için bkz. Mehmet Korkmaz, “Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi”, 2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, *Bildiriler c. II*, Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019, s. 751-769.

17 Bernhard von Bülow, *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914*, 5 cilt, Berlin: Deutsche Verlagsanstalt für Politik und Geschichte, 1922; Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy ve Friedrich Thimme, *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 40 cilt, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922.

arşiv evrakı üzerinden aşağıda bahsedileceği üzere yoğun bir resmi tarih yazımı gerçekleşmiştir. Türkçede doğrudan Çanakkale Cephesini konu edinen belge yayınlarından birisi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu "Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri" başlıklı iki ciltlik çalışmadır.¹⁸ Ayrıca geçtiğimiz yıllarda ATASE tarafından yayınlanmaya başlayan ve ilk iki cildi "Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri"¹⁹ başlığıyla çıkan çalışma Almanların Boğaz savunmasındaki etkinliğine dair önemli bir kaynak olmuştur. Yine "Askeri Tarih Belgeleri" dergisinin Çanakkale Cephesi üzerine yayınladığı sayılar konumuz açısından önemli belge ve bilgiler içermektedir.

Resmi Tarih, Hatırat ve Basın

Almanya'da Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bu savaşı farklı yönleri ve cep-heleriyle ele alan seri şeklinde resmi yayınlar bulunmaktadır. Alman İmparatorluk Arşivi [Reichsarchiv] yayınlarından Çanakkale Cephesine dair en çok öne çıkan eser "Die Schlachten des Weltkrieges" [Dünya Savaşının Muharebeleri] başlıklı otuz altı ciltlik serinin²⁰ on altıncı cildi olup Carl Mühlmann tarafından hazırlanmış ve "Der Kampf um die Dardanellen 1915" başlığıyla 1927 yılında basılmıştır.²¹ Mühlmann, Çanakkale Cephesinde Liman von Sanders'in yaveri olmakla birlikte savaş sonrası dönemde de Alman askerî arşivinde görev yapmıştır. Farklı Türkçe çevirileri²² bulunan bu eserde cephenin Almanya açısından önemi ve Almanya'nın bu cepheye destek konusundaki başarısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yine arşiv yayınlarından Birinci Dünya Savaşı'nı konu edinen "Der Weltkrieg 1914 bis 1918" başlıklı serinin²³ Çanakkale Cephesi açısından önem taşıyan ve 1915 yılının ikinci yarısında Balkanlardaki kara muharebelerini ele alan 1933 tarihli dokuzuncu cildi zikredilebilir.²⁴ Bu cildin Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren

18 Muzaffer Albayrak, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005.

19 *Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri 1-2*, Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı, 2019.

20 Seriyeye dair bkz. Herrmann, *Das Reichsarchiv (1919-1945)*, s. 212-214.

21 Carl Mühlmann, *Der Kampf um die Dardanellen 1915*, Berlin: Stalling, 1927.

22 Carl Mühlmann [Binbaşı Mühlmann], *Çanakkale Muharebesi*, çev. Miralay Halil Kemal, İstanbul: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Talîm ve Terbiye Dairesi-Askeri Matbaa, 1927; Carl Mühlmann [Dr. Garl Mülman], *Çanakkale Muharebesi 1915*, çev. Mehmet Cemal (Kastamonu Erkek Lisesi Almanca Muallimi), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1933; Carl Mühlmann, *Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Notları*, çev. Sedat Umrân, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998. Son eserin adı 2. baskıdan itibaren 'Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Anıları' şeklindedir.

23 Adı geçen iki yayın serisine dair ayrıca bkz. "Publikationen des Reichsarchives", erişim 27 Ekim 2024, https://wiki.genealogy.net/Reichsarchiv#Der_Weltkrieg_1914_bis_1918.

24 *Die Operationen des Jahres 1915 die Ereignisse im Westen und auf dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluss*, Weltkrieg 1914 bis 1918 (c. 9), Berlin: Mittler, 1933.

üçüncü bölümü kısa süre içinde Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁵ Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Alman ittifakı üzerine Alman arşiv yayınlarından çıkan bir diğer eser yine Carl Mühlmann tarafından kaleme alınarak 1940 yılında yayınlanan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki askeri ittifakı ve bu ittifakın savaşın seyrine olan etkilerini incelemektedir.²⁶ Bu eser bir bütün halinde savaş yıllarındaki iki devlet arasındaki müttefiklik ilişkisini ve Osmanlı'daki Alman varlığını ortaya koymaktadır.²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nı Alman İmparatorluk Donanması ve denizcilik açısından ele alan diğer bir resmi yayın serisi ise "Der Krieg zur See 1914-1918" [Denizlerde Savaş 1914-1918] başlığını taşımaktadır. Bu serinin "Der Krieg in den türkischen Gewässern" [Türk Sularında Savaş] başlıklı dördüncü kısmı iki ciltten oluşmaktadır. Bu ciltlerden 1928 tarihli birincisi "Mittelmeer-Division"²⁸ başlığı ile Alman Akdeniz Filosunun faaliyetlerini, 1938 tarihli ikincisi ise "Der Kampf um die Meerengen"²⁹ [Boğazlar İçin Savaş] başlığı ile Boğazlar etrafındaki mücadeleyi merkeze almaktadır. Bu iki cildin yazarı Osmanlı Donanması'nda, Barbaros ve Turgud Reis zırhlılarında görev almış Alman bahriye subayı Hermann Lorey'dir. Dolayısıyla bu eserler kısmen görgü şahidi bir Alman subayı tarafından kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Lorey'in kendi tecrübelerinden pek aktarım yapmadığı, daha ziyade Türkiye Özel Kumandanlığı [Sonderkommando der Türkei], Alman Akdeniz Filosu [Mittelmeer-Division] ve ilgili subayların raporlarından istifade ile konuları ele aldığı görülmektedir. Nihayet Alman bahriyesinin Türkiye'deki faaliyetine dair Alman arşiv kaynakları esas alınarak hazırlanmış bu iki

25 [Bursalı Mehmet] Nihad, çev., *1914'den 1916 Senesine Kadar Balkan ve Türkiye'de Büyük Harb*, Askeri Mecmua sy. 36 eki, Alman Arşivinin "Grosse Krieg" (Büyük Harp) Eserinin 9. cildi, İstanbul: Askerî Matbaa, 1934.

26 Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig: Koehler&Amelang, 1940.

27 Mühlmann'ın 1929 yılında yayınladığı ve ittifakın tesis edilişi ile Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi sürecini ele aldığı diğer bir eseri için bkz. Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913-1914: die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin-Grunewald: Rothschild, 1929. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Carl Mühlmann, *İmparatorluğun Sonu 1914: Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?*, çev. Kadir Kon, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

28 Hermann Lorey, *Der Krieg in den türkischen Gewässern 1: Die Mittelmeer-Division*, Krieg zur See 1914-1918, Berlin: Mittler, 1928. Eserin şerhli Türkçe çevirisi için bkz. Hermann Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, çev. Tekirdağlı H. Sami, c. 1, İstanbul: Deniz Matbaası, 1936.

29 Hermann Lorey, *Der Krieg in den türkischen Gewässern 2: Der Kampf um die Meerengen*, Krieg zur See 1914-1918, Berlin: Mittler, 1938. Türkçe çevirisi için bkz. Hermann Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, çev. Tacettin Talayman, c. 2, İstanbul: Deniz Matbaası, 1946. Ayrıca bkz. Hermann Lorey, *Çanakkale'de Deniz Harbi: Türk Sularında Deniz Hareketleri, Boğazlar Etrafında Mücadele*, çev. Mehmet Mert Çam, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2018.

cildin konuya ilişkin -Türk tarih yazımı açısından da- öncelikli başvuru kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki birinci cildin mütercimi Tekirdağlı H. Sami'nin önsözünün girişinde yazdıkları bu açıdan manidardır. Zira Alman Akdeniz Filosu merkezli yazılan ilk cildin yayınlanması üzerine, benzer şekilde kendi deniz harp tarihimizi kaleme almak için yeterli malumat ve resmi vesikaya ulaşamadığını, var olanların da maksada yarayacak şekilde yazılmadıklarını kaydetmiştir. Bunun üzerine savaş sırasındaki Alman etkisinden şikâyetle geriye dönüp bakıldığında geçmişten ders almak için onların eserlerine muhtaç kaldığını belirtmektedir.³⁰

Osmanlı-Alman müttefiklik ilişkisi ve Çanakkale Cephesine dair dikkate değer bir yayın da Haftalık Alman Tıp Dergisi'nin [*Deutsche Medizinische Wochenschrift*] savaş döneminde Alman Donanması'na mensup doktorların hatıralarının savaştan 20 yıl sonra makaleler halinde yayınlandığı iki ciltlik eserdir. Derginin editörleri tarafından hazırlanan ve Alman Akdeniz Filosu komutanı Amiral Souchon'un önsözüyle başlayan bu eserin ikinci cildi, İstanbul merkezli olarak Osmanlı cephelelerinde özellikle salgın hastalıklarla mücadele konusunda Osmanlı hekimleri ile birlikte görev yapmış Alman doktorların hatıralarını içermektedir. Eser bu bağlamda Alman donanma unsurlarının Çanakkale savunmasındaki etkinliğine de tıp hekimlerinin penceresinden bakmaktadır.³¹

Yukarıda kritik edildiği üzere Alman subaylarının hatıraları ve resmi tarih yazımının kayda geçirilmesiyle birlikte Türkiye tarafında bir tepki literatürünün doğmaya başladığı dikkat çekmektedir. Nitekim Alman Akdeniz Filosunun faaliyetlerini merkeze alan ve yukarıda bahsi geçen eserin tercümesi bu tepkinin belki en güzel örneğidir. Zira eserin mütercimi her bir bölüme, “nokta-i nazarım” başlığıyla ek bir bölüm yazarak Türk bakış açısını ve itirazlarını dile getirmiştir. Türk tarafında 1920'lerden itibaren hatıralar, Genelkurmay bünyesinde konferanslar veya askerî dergiler üzerinden bu yönde telif ya da tercüme yayınlar olsa da Türk tarih yazımında Birinci Dünya Savaşı'nın resmi tarihinin yazılmaya başlanması oldukça geç bir tarihte olmuştur. “Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi” (BDHTH) serisi Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı tarafından ancak 1970'li yıllarda yayınlanmaya başlamıştır. Bu serinin ATASE belgelerine dayalı olarak Çanakkale Cephesini ele alan, belge sayısı ve kapsayıcılığı açısından önem taşıyan beşinci

30 Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, 1936, c. 1, s. XIV.

31 Bu eserdeki doğrudan Çanakkale Cephesine dair iki metin için bkz. Wilhelm Rosenberger, “Sanitätsdienst beim Oberkommando der Meerengen, Abteilung in den Dardanellen,” *Vor 20 Jahren. Zweite Folge: Von den Dardanellen zum Sues. Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Deutsche Medizinische Wochenschrift, Leipzig: Georg Thieme, 1935, s. 89-91; E. Hiltmann, “Mit den Maschinengewehren der Mittelmeerdivision an der Front auf Gallipoli,” *Vor 20 Jahren. Zweite Folge: Von den Dardanellen zum Sues. Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Deutschen Medizinischen Wochenschrift, Leipzig: Georg Thieme, 1935, s. 112-125.

cildi üç kitaptan oluşmaktadır.³² Aynı serinin sekizinci cildi olan Deniz Harekâtı da Çanakkale Cephesindeki Alman bahriyelilerin faaliyetleri açısından önemli bilgi ve belgeler ihtiva etmektedir.³³ Sonraki yıllarda bazıları güncellenerek yeneden yayınlanan bu eserlerin hemen hepsinde genel olarak Birinci Dünya Savaşı ve özelden de Çanakkale Cephesindeki Alman varlığı ve müttefiklik ilişkilerinin izi sürülebilmektedir.

Alman kaynaklarından Çanakkale Cephesiyle ilgili hatırat olarak ilk akla gelen eser cepheyi karadan savunmak üzere kurulan Beşinci Ordu komutanlığını üstlenmiş Alman Generali Liman von Sanders'in "Fünf Jahre Türkei" başlıklı Türkçeye farklı çevirileri olan hatıratıdır.³⁴ Sanders hatıratında Alman Askerî Heyeti başkanı olarak 1913 yılı sonlarında Türkiye'ye gelişinden Mütareke sonrasına kadar geçen beş yıllık sürede yaşadıklarını kaleme almıştır. Sanders, Askerî Heyet başkanı olması yanında zaferle neticelenen Çanakkale Cephesinin ardından hezimetle neticelenen Filistin Cephesindeki komutanlığıyla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki en etkili ve şüphesiz tartışmalı isimlerinden biridir. Tartışmalı bir isim oluşunda henüz erken bir dönemde 1919 yılında Malta'da İngiliz esaretinde kaleme aldığı hatıratında yazdıklarının da payı büyüktür. Nitekim sonrasında yalnızca başarıları sahiplenmesi sebebiyle eleştirilecektir.

Bu noktada Sanders'in eserinin yayınlanmasından kısa süre sonra, henüz erken bir tarihte Alman tarihçi Emil Daniels'in kaleme aldığı bir kitapçık zikredilmelidir.³⁵ Daniels bu kitapçıkta İngiliz ve Fransızların Çanakkale Cephesine dair komisyon raporları ile İngiliz Deniz Kuvvetleri Birinci Lordu Fisher'in yayınlanan hatıraları ve Sanders'in yeni çıkan hatıraları üzerinden Çanakkale Savaşı üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Liman von Sanders'in yaveri olan Carl Mühlmann'ın Alman arşivi yayınlarından çıkan eserlerinden yukarıda bahsedilmişti. Öte yandan Çanakkale Cephesinde görev alan Alman subaylarından Sanders'in diğer bir yaveri Erich von Prigge'nin hatıraları ve yazdıkları da olayların içindeki bir görgü şahidinin metinleri olması

32 "Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt, Çanakkale Cephesi Harekâtı" başlığıyla 1978, 1980 ve 1993 yıllarında yayınlanan üç kitabın güncellenerek özetlenmiş hali için bkz. *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi I-II-III*, c. 5, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2012.

33 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı*, c. 8, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976.

34 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin: A. Scherl, 1920. Sanders'in hatıratının çevirileri için bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Tarih-i Askerî Encümeni Heyeti, Dersaadet: Matbaa-i Askeriye, 1337; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, ed. Muzaffer Albayrak, 2. bs, İstanbul: Yeditepe, 2006; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

35 Emil Daniels, "Der Kampf um die Dardanellen im Jahre 1915," ed. Walther Schotte, Sonderausdruck aus den Preußischen Jahrbücher 182, Berlin: Verlag von Georg Stille, 1920.

bakımından önemlidir.³⁶ Hans Kannengiesser de cephede kara muharebelerinde tümen komutanlığı yapmış Alman subaylardan biridir ve 1927 yılında yayınladığı eseri cepheye dair önemli bilgiler sunmaktadır.³⁷ Öte yandan Alman havacılarından Hans Joachim Buddecke'nin hatıratı cepheye hava cephesinden bakma imkânı sunmaktadır.³⁸ Bu imkânı sunan bir diğer eser ise Alman havacı subayı Ernst Liebmann'ın 1918 yılında yayınlanan hatıratıdır. Boğazlarda deniz uçaklarının komutanı/organizatörü olarak önemli bir görev üstlenen Liebmann, anılarında Çanakkale Savaşı'nın hava cephesine dair birinci ve yetkili bir ağızdan kayda değer bilgiler sunmaktadır.³⁹ Ayrıca havacılık tarihimiz açısından önemli bir isim olup Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başlarında Osmanlı hava kuvvetlerinin başına getirilen Erich Serno'nun arşiv evrakı içerisinde bulunan ve henüz yayınlanmayan hatıraları mevcuttur.⁴⁰ Yine Osmanlı cephelerinde havacı olarak görev yapan Rudolf Holzhausen'ın savaş döneminde Almanya'nın Osmanlı'ya sağladığı hava desteğini Alman arşiv evrakını kullanarak hazırladığı bir çalışmanın Türkçeye çevirisi hava cephesi açısından önemli bir kaynaktır.⁴¹ Bu eserler karacı ve havacı Alman subaylarının gözünden Çanakkale Cephesi'ne farklı bakışlar sunmaktadır.

36 Erich R. Prigge, *Der Kampf um die Dardanellen*, Deutsche Orientbücherei, Weimar: G. Kiepenheuer, 1916. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Erich R. Prigge, *Liman von Sanders'in Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge'nin Çanakkale Savaşı Günlüğü*, çev. Bülent Erdemoğlu, İstanbul: Timaş, 2011.

37 Hans Kannengiesser, *Gallipoli: Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*, Berlin: Schlieffen-Verlag, 1927. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Hans Kannengiesser, *Çanakkale'de Türklerle Beraber: Bir Alman Albaynının Gözünden Çanakkale*, çev. Mehmet Serez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

38 Hans Joachim Buddecke, *El Schahin (der Jagdfalke): Aus Meinem Fliegerleben*, Berlin: August Scherl, 1918. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Hans Joachim Buddecke, *Çanakkale Üzerinde Bir Şahin*, çev. Bülent Erdemoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009).

39 Ernst Liebmann, *Dardanellenflieger*, Berlin: Boll und Pickardt Verlagsbuchhandlung, 1918. Liebmann'ın anılarının çevirisi üzerinde çalışmamız devam etmektedir.

40 Erich Serno'nun (d.1886 - ö.1963) Freiburg Alman Askeri Arşivi'ndeki evrakı Türkiye'de görev yaptığı döneme dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu evrak içerisinde 1911-1945 yıllarını içeren daktilo edilmiş anıları da bulunmaktadır. Bkz. *BArch MA, MSG 2/10873*, Erinnerungen eines "Alten Adlers".

41 Holzhausen, *Birinci Dünya Harbinde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları*. çev. Fahri Çeliker, 14 sayılı Askeri Tarih Bülteni eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1982. Çevirmen önsözünde bu eserin ATASE Arşivinde araştırmaları sırasında tesadüfen eline geçtiğini belirttiği, Emekli Büyükelçi Rudolf Holzhausen'ın Almanca hazırlanmış ama henüz yayınlanmamış iki kitapçığının çevirisi olduğunu belirtmektedir. Ancak [Deutsche fliegerische Unterstützung der Türkei im 1. Weltkrieg] ve [Die Dardanellenflieger 1915/16] başlıklı bu iki kitapçığın neden Almanca yayınlanmayıp ATASE'de basılmamış eserler arasında bulunduğu ve bunlara nasıl tesadüf ettiğine dair başka bir bilgi bulunmamaktadır. Holzhausen Osmanlı ordusunda 1917-18 yıllarında Filistin cephesinde havacı olarak ve Yıldırım Ordular Grubu karargâhında istihbarat subayı olarak görev almıştır (s. 1, 3). İkinci kitapçığın yazara ait ön sözünde Türkiye'nin NATO'ya girmesi sonrasında Türk ve Alman hava kuvvetlerinin yaptıkları işbirliğinin, iki devlet arasındaki ♦♦

Boğaz savunması ve donanmada görevli Alman bahriyelilerin kaleme aldıkları metinlere bakıldığında hatırat, günlük veya makale biçiminde metinlerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Çanakkale Cephesindeki mücadeleye denizden önemli katkı sunan denizaltı başarılarının komutanı Otto Hersing'in hatıratı oldukça ilgi görmüştür.⁴² Boğaz savunmasında görev alan Alman bahriyeli subaylarından Waldemar von Thomsen'in Türkçeye çevrilen günlüğü önemli bilgiler sunmaktadır.⁴³ Yine Boğaz savunmasında görev alan Alman bahriyeli topçu astsubayı Erwin Bossert Çanakkale Boğazı mücadelesini kendi gözlemleriyle kitaplaştırmıştır.⁴⁴ Alman bahriyeli subayları Theodor Kraus ve Karl Dönitz'in Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) savaş gemilerinin seferlerini kendi gözlemleriyle anlattıkları hatıraları, Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı, bu gemilerin katılımı sonrasında Osmanlı Donanması'ndaki gelişmeler ve Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olma süreciyle ilgili gözlemler içermektedir.⁴⁵ Benzer bir eser de Breslau'da görevli Alman bahriye subayı Hans Hüner'e aittir.⁴⁶

Almanya'da Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda kahramanlık hikâyeleri yayınlanmıştır. Alman subaylarının kara, deniz ve hava savaşlarındaki kahramanlıklarını kaleme aldıkları metinler 1920'lerin başlarında ayrı ciltler halinde neşredilmiştir.⁴⁷ Osmanlı Donanması Komutanı Amiral Souchon'un arşiv evrakı ve hakkında yazılan eserlerin haricinde Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde Goeben ve Breslau ile Çanakkale harekâtına dair makale tarzında bir metni de bu kahramanlık hikâyelerinden biridir.⁴⁸ Çanakkale Cephesi bağlamında Muavenet-i

önceki mütteliklin hatırlanması ve bu eserin hazırlanmasına vesile olduğu belirtilmektedir (s. 61). Bu ifadeden eserin 1950'li yıllarda hazırlandığı tahmin edilebilir. Eserin kaynakçasına bakıldığında önemli arşiv kaynaklarından istifade ettiği dikkat çekmektedir.

- 42 Otto Hersing, *U21 Rettet die Dardanellen*, Zurich: Amalthea Verlag, 1932. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Otto Hersing, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, çev. Bülent Erdemoğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- 43 Rüstem Aslan ve Mithat Atabay, ed., *Çanakkale Boğazı 1915 Deniz Savaşları: W. von Thomson Hamidiye Günlüğü*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2018.
- 44 Erwin Bossert, *Der Kampf um die Dardanellen*, Pforzheim: Vaterland-Verlag, 1925.
- 45 Theodor Kraus ve Karl Dönitz, *Die Kreuzerfahrten der Goeben und Breslau*, Berlin: Ullstein, 1933. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Theodor Kraus ve Karl Dönitz, *Kader Gemileri: Yavuz ile Midilli*, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul: İlgı Kültür Sanat, 2012.
- 46 Hans Hüner, *Unter zwei Flaggen Die Lebens- u. Kampfgeschichte S. M. S. "Breslau-Midilli"*, Potsdam: Breslau-Midilli, 1930. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Hans Hüner, *İki Bayrak Altında: İmparatorluk Gemisi Breslau/Midilli Kruvazörünün Hayat ve Savaş Tarihi*, çev. Hüsnü Erentok, Ankara: Deniz Basımevi, 1976.
- 47 *Im Felde Unbesiegt*, 1921; *Auf See Unbesiegt*, 1921-22; *In der Luft Unbesiegt*, 1923. Denizlerdeki Alman kahramanlıklarını içeren cildin Osmanlı/Türkiye'yi ilgilendiren metinleri Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz. Eşref Bengi Özbilen (çev.), *Denizlerde Yenilmediler: Cihan Harbi'nde Alman Bahriyeliler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- 48 Wilhelm Souchon, "Der Durchbruch S. M. Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen," *Auf See Unbesiegt*, ed. Eberhard von Mantey, München: Lehmann, 1921, s. 17-31.

Milliye muhribinin İngiliz zırhlısını batırdığı operasyonda irtibat subayı veya geminin ikinci komutanı olarak adı öne çıkan Alman bahriyeli subayı Rudolf Firle'nin metni de bu kahramanlık hikâyeleri içerisinde yayınlanmıştır.⁴⁹ Ayrıca Çanakkale Cephesinde görev alan Alman topçu astsubayı Wallau'ın cephenin deniz ve kara muharebelerine dair kaleme aldığı metin de bunlardan birisidir.⁵⁰

Bu metinlerin haricinde bilhassa 1920 ve 30'lar boyunca çeşitli Alman donanma ve ordu dergilerinde Osmanlı ve Çanakkale Cephesine dair makalelerin yayınlandığı görülmektedir. Bunların bir kısmı bizzat cephede görev almış subaylar tarafından kaleme alınmışken, bir kısmı ise askerî uzmanlarca kaleme alınmışlardır. Bunlar arasında Osmanlı Genel Karargahında görev yapmış olan Otto von Feldmann'ın kaleme aldığı ve Amiral Usedom'ın komutasındaki Boğazlar kumandanlığının Çanakkale Boğaz savunmasındaki etkisine dair makalesi,⁵¹ Amiral Usedom'un kurmay başkanlığı görevini yapan Gerhard von Janson'un savaş döneminde Türk Boğaz savunmasının temellerini ele aldığı makalesi,⁵² yine Amiral Usedom'un kurmay subaylarından Karl Schneider'in Alman Donanması'nın Çanakkale Boğazı'ndaki etkinliği üzerine kitapçık halinde basılan makalesi⁵³ bulunmaktadır. Ayrıca Alman Deniz Albayı Weniger'in 1925 tarihli Çanakkale Boğazı'na denizden saldırıya dair makalesi⁵⁴, Otto Welsch'in Çanakkale'de Türk-Alman donanması ve denizaltılarını konu edindiği makalesi,⁵⁵ Hermann Lorey'in Çanakkale kara muharebelerinde görev alan makineli tüfekli denizci çıkarma birliğine dair makalesi⁵⁶

49 Rudolf Firle, ed., "Die Vernichtung des englischen Linienschiffes Goliath," *Auf See Unbesiegt: Erlebnisse im Seekrieg – Erzählt von Mitkämpfern*, 2. bs., c. 1, Münih: J. F. Lehmanns Verlag, 1922, s. 39-48. Bu konuya dair bir çalışma için bkz. Yusuf Ziya Altuntaş, "Çanakkale Kara Savaşlarına Osmanlı-Alman Donanmasından Bir Katkı: Alman Deniz Yüzbaşı R. Firle'nin Terekesinden Goliath Zırhlısının Batırılışı," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2019), s. 31-46.

50 Wallau, "Zwei Dardanellenkämpfe," *Auf See Unbesiegt: Erlebnisse im Seekrieg – Erzählt von Mitkämpfern*, Münih: J. F. Lehmanns Verlag, 1921, s. 105-111.

51 Otto von Feldmann, "Das Oberkommando der Meerengen in den Dardanellen 1914 bis 1918," *Marine-Rundschau*, c. 44 (Temmuz 1939), s. 640-653.

52 Gerhard von Janson, "Die Grundlagen der türkischen Meerengenverteidigung im Weltkriege (1914)," *Marine-Rundschau*, c. 33 (Şubat 1928), s. 63-73.

53 Karl Schneider, *Die deutsche Marine in den Dardanellen*, Berlin: E.S. Mittler & Sohn, 1925. Bu kitapçık yayınlandıktan kısa süre sonra eski harfli Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz. Karl Schneider, "Çanakkale'de Alman Bahriyesi," çev. Mehmet İzzet, *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, c. 9, sy. 4 (Mayıs 1926), s. 218-240.

54 Weniger, "Der Flottenangriff gegen die Dardanellen," *Marine-Rundschau*, c. 30 (1925), s. 1-11, 57-69, 108-115.

55 Otto Welsch, "Die deutsch-türkische Flotte und deutsche U-Boote vor Gallipoli," *Marine-Rundschau*, c. 43 (1938), s. 639-654.

56 Hermann Lorey, "Die Deutsche Landungsabteilung auf Gallipoli," *Marine-Rundschau*, c. 33 (Nisan 1928), s. 126-129, 175-178.

ve Çanakkale’de ağır topçu bölge komutanlığı yapan Heinrich Wehrle’nin cephedeki izlenimlerine dair makalesi⁵⁷ bu kaynaklardan öne çıkanlarıdır.

Öte yandan Çanakkale Cephesinde Almanlar ile müttefiklik ilişkisi ve onların faaliyetlerine dair Osmanlı ordu ve donanma mensubu, erinden paşasına pek çok ismin kayda geçirilmiş şahitlik ve gözlemleri dikkate değerdir. Günlük ve hatırat tarzı bu tür metinlerde Almanların Çanakkale Cephesindeki varlığına dair anlatı ve referansları mevcuttur. Bunlar içerisinde müttefiklik ve uyum konusunda olumlu bakışlar söz konusu olduğu gibi, genel tarih yazımına paralel biçimde olumsuz bir yaklaşım sergilendiği de dikkat çekmektedir.⁵⁸

Çanakkale Cephesine dair dikkate değer bilgilere ulaşılan kaynaklar arasında, bir kısmı savaş muhabiri olarak bizzat cepheye bulunan Alman gazetecilerin eserlerini de zikretmek gerekir. Bunlar arasında Rudolph Zabel⁵⁹, E. Bleeck Schlombach⁶⁰, Paul Schweder⁶¹, Emil Ludwig⁶² ve Harry Stürmer⁶³ gibi isimler öne çıkmaktadır. Doğrudan Çanakkale Cephesi ile ilgili olmamakla birlikte Osmanlı-Alman askerî ittifakı çerçevesinde özellikle Kafkasya ve Filistin-Suriye cephelerine dair buralarda görevlerde bulunmuş Almanların yazdıkları daha pek çok hatırat veya eser bulunmaktadır. Ancak bu çalışmayı Çanakkale Cephesi ile sınırlandırdığımızdan bu cephe ile doğrudan ilgili olanlardan bahsetmekle iktifa ediyoruz. Öte yandan etkili

57 Heinrich Wehrle, “Aus meinem türkischen Tagebuch,” *Die schwere Artillerie*, 1926.

58 Türkiye’deki Birinci Dünya Savaşı hafızasını hatıralar üzerinden inceleyen ve Almanya ile müttefiklik ilişkisine dair dikkate değer değerlendirmeler de içeren bir çalışma için bkz. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi’ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

59 Rudolf Zabel, *In Kampfe um Konstantinopel und die wirtschaftliche Lage der Türkei während des Weltkrieges: auf Gallipoli, an den Dardanellen, in Anatolien, Kleinasien und Mesopotamien, in der Levante*, Leipzig: Thomas, 1916. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Rudolf Zabel, *İstanbul İçin Savaş: Bir Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Cümle Yayınları, 2015.

60 Emil Bleeck-Schlombach, *Allah il Allah: Mit den Siegesfahnen an den Dardanellen und auf Gallipoli*, Leipzig: Zehrfeld, 1916. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Emil Bleeck-Schlombach, *Çanakkale Allah illallah: Zafer Sancaklarıyla Çanakkale Boğazı ve Gelibolu’da*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Vapur, 2018.

61 Paul Schweder, *Im Türkischen Hauptquartier*, Leipzig: Hesse & Becker, 1916. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Paul Schweder ve Eşref Bengi Özbilen, *Çanakkale Cephesinde: Türklerin Genel Karargahında*, Yeditepe yayınları, İstanbul: Yeditepe, 2012.

62 Emil Ludwig, *Die Fahrten der Goeben und der Breslau*, Berlin: S. Fischer Verlag, 1916. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Emil Ludwig, *Yavuz ve Midilli: Göben ve Breslau*, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.

63 Harry Stürmer, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel: Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Lausanne: Payot, 1917. Stürmer’in eserinin iki Türkçe çevirisi olmakla birlikte bunların esas alındığı Fransızca tercümesinin Almanca asıyla farklılıklarına dair bkz. Kadir Kon, “Gazetecilik mi, Ajanlık mı? Alman Gazeteci Dr. Harry Stuermer’in Birinci Dünya Savaşı Ortasında Yayınlanan Kitabı ve Yol Açtığı Etkiler Üzerine Bir Deneme,” *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. 1, İstanbul: TBMM Milli Saraylar Yayını, 2018, s. 449-450.

bir aktör olan Alman Elçisi Hans von Wangenheim Çanakkale Cephesindeki zaferi görmeden vefat etmiştir ve bir hatıratı bulunmamaktadır. Buna karşın meslektaş ABD İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau ve bilhassa Avusturya-Macaristan askerî ataşesi Joseph Pomiankowski'nin anıları savaş öncesi ve Çanakkale Cephesi dâhil savaş süreci üzerine detaylı bilgiler sunan eserlerdir.⁶⁴

Almanca yayınlar arasındaki bir diğer eser grubu da Çanakkale Cephesini Alman edebiyatçıların tarihi roman tarzında anlattıkları bazı kitaplardır. Bu tarz metinlere ilk örnek daha henüz Çanakkale zaferinin ilk yılında yayınlanmıştır ve Walter Heichen'a aittir.⁶⁵ Diğer örnekler ise 1930'lu yıllara aittir. Bunlardan bir tanesi Eberhard Koebell adlı Alman bir edebiyatçının Clemens Laar müstearıyla kaleme aldığı “Der Kampf um die Dardanellen” [Çanakkale İçin Savaş] başlıklı eseridir.⁶⁶ Bir diğeri yazarı hakkında bir bilgiye ulaşamadığımız, belki yine müstear bir isimle yazılan Walter von Schoen'un “Die Hölle von Gallipoli: Der Heldenkampf an den Dardanellen” [Gelibolu Cehennemi: Çanakkale'de Kahramanca Mücadele] adlı eseridir.⁶⁷ Bu iki eserin ortak özelliği 1930'ların ikinci yarısında Alman askerî gücünün yeniden yüceltmeye çalışıldığı Nazi iktidarı döneminde yayınlanmış olmalarıdır. Bu eserlerde Çanakkale savunmasına dair o döneme kadar yayınlanmış eserler ve bilgilerden istifade ederek genel anlamda dönemin bir panoraması çizilmektedir. Ancak Nazi döneminin konjonktürü gereği Almanlık vurgusu rahatsız edici boyutlara ulaşmaktadır. Nitekim bu eserlerde Türk askerinin cesurluğuna atf yapılmakla birlikte Çanakkale zaferinin Alman komutasında gerçekleştiğini, onların organize becerisi ve yönetimi olmaksızın Türklerin bu başarıya ulaşamayacakları düşüncesi öne çıkmaktadır. Öyle ki bu eserlerin Türk tarih yazımındaki tepkiselliği de artırdığı düşünülebilir. Zira bunların yayınlanmasından sonraki birkaç yıl içerisinde yayınlanan, Çanakkale Cephesinde yeni mezun genç bir subay olarak bulunan M. Şevki Yazman'ın “Türk Çanakkale” başlıklı eseri bu çerçevede zikredilebilir.⁶⁸ Zira bu kitapta dönemin ruhunun bir

64 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Page, 1918. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005. Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Wien: Amalthea-Verlag, 1927. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: “1914-1918 I. Dünya Savaşı”*, çev. Kemal Turan, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1990.

65 Walter Heichen, *Im Kampf um die Dardanellen: Erzählung aus dem Weltkrieg*, Berlin: Mars-Verlag C. Siwinna, 1916.

66 Clemens Laar, *Der Kampf um die Dardanellen*, Berlin: Paul Neff Verlag, 1936.

67 Walter von Schoen, *Die Hölle von Gallipoli: Heldenkampf an den Dardanellen*, Berlin: Ullstein, 1937. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Walter von Schoen, *Bir Alman'ın Gözüyle Çanakkale: Gelibolu Cehennemi*, çev. Dilek Ekiz ve Hayrettin Ekiz, İstanbul: 2010.

68 M. Şevki Yazman, *Türk Çanakkale*, Ankara: Ulus Basımevi, 1938.

yansımaları olarak Çanakkale’de Türklük vurgusunun öne çıkarılarak Almanlara karşı tepkinin onları aşağılamaya vardığı gözlenmektedir.

Elbette hatırat türü eserlerin kişisel anlatılar olması dolayısıyla çoğu zaman savunmacı bir refleks içerisinde kaleme alınmış olabileceklerini göz ardı etmemek gerekir. Zira gerek asker gerek devlet yetkilisi olsun, kaleme alınan dönem içerisinde atmış oldukları adımları, yapmış oldukları tercihleri haklı çıkarma amacıyla olabilmektedirler. Bunun arkasında itibarlarını koruma ve kendilerine yönelik eleştirilerin önünü alma düşüncesi yatabilir. Yine tarihi roman tarzında yazılmış metinleri de dönemin konjonktürü bağlamında dikkate almak gerekir. Nihayet bu durumu Osmanlı veya Alman ordu mensupları, yetkilileri veya yazarları fark etmeksizin göz önünde bulundurmalıdır.

Dönemin gazete ve dergileri çağdaş, yani dönemin/aynı günlerin ürünleri olmaları bakımından önem taşımaktadır. Bu alanın ekseriyeti savaş propagandası içermekle birlikte Alman gazetelerinde önemli metin ve değerlendirmelere veya şahitliklere rastlanmaktadır. Basınla ilgili kaynaklara internet üzerinden ulaşım imkânlarının son yıllarda giderek daha iyileştiğini söylemek mümkündür. Hem Türkiye’de hem Almanya’da bu alanda yapılan devlet, özel ya da üniversite kütüphanelerinin dijitalleştirme projeleri neticesinde eski tarihli süreli yayınlara ulaşılabilmektedir. Nitekim çalışmamızda istifade ettiğimiz süreli yayınların önemli kısmında bu sayede tarama yapma imkânı doğmuştur. Türkiye’de Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nin, Atatürk Kitaplığı’nın ya da çeşitli üniversitelerin bu tür çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Aynı durum Almanya veya Avusturya için de geçerlidir. Hem milli kütüphaneler ve şehir kütüphaneleri, hem de üniversite kütüphaneleri benzer imkânlar sunmaktadırlar. Dijital kaynaklar zümresinden birkaç örnek vermek gerekirse; Almanya’daki çeşitli müze, arşiv ve kütüphanelerin dijital olanaklarını biraraya getiren bir veritabanı olan “Deutsche Digitale Bibliothek” [Alman Dijital Kütüphanesi] öne çıkan bir projedir.⁶⁹ Berlin Devlet Kütüphanesi ve Avusturya Milli Kütüphanesi dijital veritabanları süreli yayınlar dâhil olmak üzere zengin birer içerik sunmaktadır.⁷⁰ Bavyera Devlet Kütüphanesi’nin dijital gazete arşivi ağırlıklı olarak Almanca dilindeki tarihi gazetelere erişimi mümkün kılan veritabanlarından birisidir.⁷¹ Yapılan projeler çerçevesinde oldukça nadir yerel yayınlara da ulaşmak mümkün olmaktadır.⁷² Özel olarak Birinci Dünya

69 “Deutsche Digitale Bibliothek - Kultur und Wissen online”, erişim 21 Kasım 2024, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>.

70 “Digitalisierte Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin”, erişim 21 Kasım 2024, <https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/>; “Österreichischen Nationalbibliothek”, erişim 21 Kasım 2024, <https://onb.digital/>.

71 “digiPress - Das Zeitungsportal der Bayerischen Staatsbibliothek”, erişim 21 Kasım 2024, <https://digipress.digitale-sammlungen.de/>.

72 Örneğin Kuzey Ren Vestfalya bölgesinde 1801-1945 yılları arasında yayınlanan yerel gazetelere dair bir veritabanı için bkz. “Zeitungsportal NRW”, erişim 21 Kasım 2024, <https://zeitpunkt.nrw/>.

Savaş döneminde Almanya'nın yerel gazeteleri üzerinden bakan projeler de mevcuttur.⁷³ Ayrıca dönemin basını gibi savaş döneminde yayınlanan kitap/ kitapçıkların çoğunluğunu yine propaganda yayınları bağlamında değerlendirmek mümkündür. Örneğin Gustav Adolf Erdmann'ın Çanakkale Cephesinde kara muharebeleri henüz devam ederken buradaki gelişmelerin kitaplaştırıldığı görülmektedir.⁷⁴ Yine aynı yıl Alman propaganda yayın serisi içerisinde Ludwig Trampe'nin Boğazlar etrafındaki mücadeleyi devletlerarası çatışma bağlamında ele aldığı kitapçığı yayınlanmıştır.⁷⁵

Araştırmalar

Birinci Dünya Savaşı'nın en mühim cephelerinden biri olan ve doğrudan/dolaylı olarak pek çok devleti ilgilendiren Çanakkale Cephesine dair çok geniş bir kaynak havuzunun olduğundan yukarıda bahsedildi. Aşağıda bu geniş havuzdan yalnızca Çanakkale Cephesini Almanya ve Alman varlığı cihetinden ele alan araştırmalara değinmekle yetineceğiz. Doğrudan Çanakkale Cephesi üzerine ve buradaki Alman varlığına dair Almanca yayınların 1920 ve 30'lu yıllarda görülmekle birlikte İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra artık bu konunun Alman tarih yazımının ilgi alanı dışına çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim hatırat ve resmi tarih eserlerinin haricinde sonraki süreçte Almanca ve müstakil olarak Çanakkale Cephesi üzerine yazılmış araştırma eserlerinin sayısı oldukça azdır. Bu konu genellikle Birinci Dünya Savaşı üzerine yazılan eserlerin içerisinde ele alınmaktadır.

Durum böyle olmakla birlikte geçen yıllarda doğrudan Çanakkale Cephesindeki Alman varlığı üzerine yapılmış ciddi araştırmalar da bulunmaktadır. Bunların başında Klaus Wolf'un çalışması gelmektedir.⁷⁶ Asker kökenli bir araştırmacı olan Wolf çalışmasında Birinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Alman askerî ittifakını öncesi ve sonrasıyla Çanakkale Cephesi özelinde detaylı bir şekilde incelemektedir. Diğer yandan dil bariyeri yüzünden Osmanlı/Türk kaynaklarıyla yeterince desteklenmemiş olması eksik tarafı olarak görülebilir. Burada yazarın çıkış noktası kitabının özsözünde de belirttiği üzere Gelibolu'da yaşanan büyük zaferin Almanlarca unutulmasıdır. Yine o zamanki Almanya'nın bu zaferde oynadığı rolün bugünkü Türkiye'de unutulması ya da hatırlanmak istenmemesi de bir çıkış noktasıdır.

73 Hessen bölgesi yerel gazeteleri üzerinden bir proje örneği için bkz. "Regionale Zeitungen aus der Zeit des Ersten Weltkrieges", erişim 21 Kasım 2024, <https://hwk1.hebis.de/>.

74 Erdmann, Gustav Adolf, *Die Dardanellen: Konstantinopel und die Meerengen einst und jetzt*, Bielefeld-Leipzig: Velhagen & Klasing, 1915.

75 Ludwig Trampe, *Der Kampf um die Dardanellen*, Stuttgart-Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1915.

76 Klaus Wolf, *Gallipoli 1915: Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg*, Report Verlag, 2008. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 - Birinci Dünya Harbi'nde Alman Türk Askeri İttifakı*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Onun haricinde yine son yıllarda Çanakkale Cephesini konu edinen Heinz Richter'in kitabı Almanca yazılmış müstakil bir eser olarak zikredilebilir.⁷⁷ Ancak bu eser Alman kaynaklarından ziyade ağırlıklı olarak İngiliz ikincil kaynaklarından hazırlanmış ve Türk kaynağı kullanılmamıştır. Kitabın klasik bir kronolojik savaş anlatısını içerdiği, cephedeki Alman varlığına dair de özel bir şey söylemediği dikkati çeker. Benzer şekilde Frank Jakob'un birkaç yıl önce Almanca yayınlanan araştırması da cephedeki deniz ve kara muharebelerini kronolojik ve muhtasar biçimde, daha ziyade mevcut literatür üzerinden ele almakta, sonrasında diğer cephelere değinmektedir.⁷⁸ Jakob araştırmasının bir bölümünde savaşan tarafların hafızasında bu cephenin ne kadar hatırlandığını kaynaklar üzerinden değerlendirmiştir.

Doğrudan Çanakkale Cephesi üzerine olmasa da Osmanlı Alman askerî ilişkileri üzerine önemli ve çokça referans verilen bir eser Jehuda L. Wallach'a aittir.⁷⁹ Wallach, 1835 yılından 1918 yılına kadar önce Prusya sonra ise Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne yapılan askerî yardımı incelediği araştırmasında Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale özelindeki Alman etkisi üzerine de önemli bilgiler vermektedir. Bu çerçevede zikredilmesi gereken diğer bir araştırma Gerhard Grüshaber'in 1908-1938 yılları arasında Osmanlı ve ardından Türk ordusunda Alman ruhunu bir askerî teknoloji transferi penceresinden inceleyen ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklik ilişkisi ile sonraki süreçte bu ilişkiye dair yaklaşımlar üzerine de önemli bilgi ve değerlendirmeler sunan çalışmasıdır. Bu çalışma geçtiğimiz yıllarda İngilizce yayınlanmış ve yakın zamanda kavramsal sorunları olsa da Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁰ Bu bakımdan araştırmaların bazılarının Türkçe çevirileri yerine orijinal metinlerden istifade edilmesi daha sağlıklı görünmektedir.

Çanakkale Cephesi ve Almanya'nın bu cephedeki varlığına dair Alman birincil kaynaklarının kullanıldığı sempozyum bildirisi, makale ve tez gibi az sayıda Türkçe araştırma mevcuttur. Bunlardan Necmettin Alkan'ın Çanakkale Savaşı'nda Almanya'nın rolü ve katkısını Alman kaynaklarından incelediği⁸¹ ve Mustafa Çolak'ın daha ziyade diplomatik belgeler üzerinden Almanya'nın yardım

77 Heinz A. Richter, *Der Krieg im Südosten. Band 1: Gallipoli 1915*, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 2013.

78 Frank Jacob, *Gallipoli 1915/16: Britanniens bitterste Niederlage*, Berlin: De Gruyter, 2020.

79 Jehuda Lothar Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe*, Düsseldorf: Droste, 1976. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genel Kurmay ATASE Yay., 1985.

80 Gerhard Grüshaber, *The "German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A history of military knowledge transfer*, Berlin: De Gruyter, 2018. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Gerhard Grüshaber, *Türk Ordusunda Alman Ruhü: Bir Askeri Teknoloji Transferi Tarihi*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, İstanbul: Say Yayınları, 2022.

81 Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi," *Belleten*, c. 80, sy. 289 (2016), s. 899-938, <https://doi.org/10.37879/belleten.2016.899>.

çabalarını ele aldığı⁸² makaleleri zikredilebilir. Gültekin Yıldız'ın Osmanlı-Alman ittifakını birleşik harekât perspektifinden ele aldığı⁸³, Wolfgang Petter'in Boğazların Alman savaş stratejisindeki yerini irdelediği⁸⁴, Mustafa Gencer'in Almanya'nın Çanakkale Cephesine olan desteğini incelediği⁸⁵ ve Ramazan Çalık'ın cepheyeye Alman bakışını ele aldığı⁸⁶ makaleler de konuya dair diğer öne çıkan araştırmalar olarak değerlendirilebilir.⁸⁷

Öte yandan yoğun olarak ATASE belgeleri üzerinden hazırlanmış olan Ahmet Esenkaya'nın cephedeki Türk-Alman birlikteliğini incelediği makalesi,⁸⁸ İsmet Görgülü'nün daha ziyade Almanların Çanakkale'deki varlığını ve niyetini kara muharebeleri üzerinden sorguladığı çalışmaları⁸⁹ ve yine benzer yaklaşıma sahip Naim Babüroğlu'nun "Almanların Büyük Tuzağı" adıyla kitaplaşan doktora tezi gibi araştırmalar zikredilebilir.⁹⁰

Son olarak yine doğrudan konumuzu ilgilendiren birkaç doktora çalışmasını da burada zikretmek yerinde olacaktır. Birincisi Jan Christoph Reichmann'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Alman askerleri gözünden Osmanlı müttefiklerini incelediği

-
- 82 Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşları ve Almanya," *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sy. 16 (2010), s. 35-49; Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşları ve Müttefik Almanya," *100. Yılında Çanakkale: Sempozyum Tebliğleri*, ed. Aykut Ertuğrul, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016, s. 141-57; Mustafa Çolak, "Çanakkale'de Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğuna Yardım Çabaları," *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- 83 Gültekin Yıldız, "Cihan Harbinde Türk-Alman İttifakı: Bir Stratejik Ortaklığın Kısa Muhasebesi," *Türkiye Günlüğü*, sy. 136 (Güz 2018), s. 12-21.
- 84 Wolfgang Petter, "Die Dardanellen in der deutschen Weltkriegstrategie," *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 125-136.
- 85 Mustafa Gencer, "Çanakkale Savaşlarında Türk-Alman İlişkileri," *Çanakkale Tarihi*, ed. Mustafa Demir, İstanbul: Değişim Yayınları, 2008; Mustafa Gencer, "Çanakkale Savaşlarında Alman Yardımı (1914-1916)," *I. Uluslar Arası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu [Das Erste Internationale Symposium zu den Deutsch-Türkischen Historischen Kulturellen Beziehungen]*, Konya: Konya Valiliği, 2010, s. 237-245.
- 86 Ramazan Çalık, "Çanakkale Muharebelerine Alman Bakışı," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy. XX (2000), s. 355-383.
- 87 Daha spesifik bir araştırma olarak uzun yıllar Osmanlı ordusunda görev yapan Goltz Paşa'nın savaş dönemindeki değerlendirmelerini içeren bir çalışma için bkz. Yusuf Ziya Altuntaş, "Goltz Paşa'nın 18 Mart öncesi Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunduğu Raporunda Çanakkale'deki Durum ve Cephenin Önemi Hakkındaki Değerlendirmeleri," *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020, s. 12-27.
- 88 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, c. 6, sy. 6-7 (2009), s. 15-42.
- 89 İsmet Görgülü, "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 10, sy. 28 (1994), s. 105-136; İsmet Görgülü, "Çanakkale Cephesi'nde Almanların Niyeti," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, c. 1, sy. 1 (2003), s. 161-182.
- 90 Naim Babüroğlu, "Çanakkale Muharebelerinde Osmanlı ve Alman Komutanlarının Askeri Planları ve Alınan Sonuçlar", Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.

doktora tezidir.⁹¹ Reichmann çalışmasında savaşın farklı cepheleri ve askerî birimlerindeki müttefiklik ilişkisini ele alırken, Çanakkale savunması ve Osmanlı ordu ve bahriyesindeki Almanların izlenimlerine de yer vermektedir. İkincisi ise Ozan Tuna'nın Amiral Souchon'un Osmanlı Donanması'ndaki faaliyetlerini Alman kaynaklarını da kullanarak incelediği ve bir bölümü Çanakkale Cephesi üzerine olan tezidir.⁹²

Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle Osmanlı Devleti ile Alman İmparatorluğu arasında Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklik ilişkisi ve savaşın mağlubiyetle neticelenmesinin ardından bu ilişkideki kopuşun Çanakkale Savaşı'nın tarihinin yazılmasına olan etkisine değindik. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı-Alman ittifaki esasen kaçınılması pek de mümkün olmayan,⁹³ ortak zaferi hedefleyen, birbirini bütünüleyici bir menfaat ilişkisi ve bir stratejik ortaklıktı.⁹⁴ Çanakkale Zaferi ise bir savunma zaferiydi ve büyük savaşta yenilgiye kadar bu zafer müttefikliğin ortak başarısı olarak görülüyordu. Savaşın sonucunda başarılı olunsaydı bambaşka bir tarihin yazılacağı muhtemeldir. Ancak nihayetinde bu başarı Türk tarafından bir Türk zaferi, Almanlar tarafından ise Alman kumandanların ve teknik desteğinin sonucu olarak görüldü. Başarıyı savaş döneminde olduğu gibi bir müttefikliğin/işbirliğinin neticesi olarak görenler ise azınlıkta kaldı.⁹⁵ Bu çerçevede bu döneme dair tarih yazımının nihai başarısızlığın gölgesinde şekillendiğinin farkında olunması ve yapılan araştırmalarda bu hususun dikkate alınmasında fayda görmekteyiz.

Buradan hareketle çalışmanın devamında doğrudan Çanakkale Savaşı'ndaki Alman varlığı ve etkinliği açısından öne çıkan birincil ve ikincil kaynaklar müttefiklik ilişkisi çerçevesinden ele alındı. Böylece makalenin müttefik Almanya'nın Çanakkale'deki rolüne ilişkin yapılacak yeni araştırmalara objektif bir bakış sunarak katkıda bulunması hedeflenmiştir. Gerçekten de sonraki gelişmelerden bağımsız biçimde 1915 yılına dönüldüğünde, Çanakkale Cephesinde sayıca ön plana çıkmasa da hem kilit rollerde görev alan ordu ve donanma mensupları

91 Jan Christoph Reichmann, "‘Tapfere Askers’ und ‘Feige Araber’: Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914-1918", Doktora Tezi, Münster Üniversitesi, 2009.

92 Ozan Tuna, "Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)", Doktora Tezi, Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2020.

93 İlber Ortaylı, "Büyük Savaşa Giderken Türkiye ve Avrupa: 'Kaçınılmaz' Müttefik Almanya," *Atlas Tarih*, sy. 6 (Çanakkale 1915 özel sayısı) (2011), s. 50-57.

94 Reichmann, "‘Tapfere Askers’ und ‘Feige Araber’", 389. Reichmann bunun bir silah arkadaşlığından [Waffenbrüderschaft] ziyade amaç ortaklığı, hedeflerde ortaklık [Zweckbündnis] olduğunu belirlerken, savaşın son yılında Kafkas cephesinde bu ortaklığın krize dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Ayrıca bkz. Yıldız, "Cihan Harbinde Türk-Alman İttifakı: Bir Stratejik Ortaklığın Kısa Muhasebesi".

95 Çalık, "Çanakkale Muharebelerine Alman Bakışı", s. 355.

hem de teçhizat ve savaş malzemesi anlamında Almanya'nın kısıtlı ama görmezden gelinemeyecek bir katkısının söz konusu olduğu tespitinde bulunmak yanlış olmayacaktır. Nitekim çalışmada ele alındığı üzere hem Almanya hem de Türkiye'deki arşivler araştırmacılara Çanakkale özelinde Osmanlı-Alman ittifakı üzerine zengin bir bilgi ve belge imkânı sunmaktadır. Boğazlar Umum Kumandanlığı görevini üstlenen Amiral Usedom, Çanakkale'de Başkumandanlık temsilcisi olan Koramiral Merten, Osmanlı Donanması Komutanı olan Amiral Souchon, Beşinci Ordunun Komutanı Liman von Sanders başta olmak üzere pek çok Alman ordu veya donanma mensubunun Çanakkale Cephesi açısından önem taşıyan yazışma, raporlar ve yayınları bunların başında gelmektedir. Hem arşiv kayıtları ve bu kayıtlar üzerinden yazılan Alman resmi tarihi, hem de Osmanlı ordu ve donanmasında görev almış Alman personelin hatıralar veya süreli yayınlara yansıyan şahitlikleri sözü edilen katkıyı ve dolayısıyla Çanakkale Cephesindeki Alman varlığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Elbette bu noktada Çanakkale Cephesinin Almanya açısından önemini sorgulamak icab etmektedir. Öyle ki 1915 yılında Çanakkale Cephesinin yarılması ve İstanbul'un düşmesinin Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalması anlamına geleceğini ve böyle bir durumun Almanya'nın menfaatlerine aykırı olacağını göz ardı etmemek gerekir. Bu yüzden Almanya'nın Çanakkale'de Osmanlı Devleti'ne destek sağlamak istemesi beklenen bir durumdur. Savaşın ilk yılında Balkan yolunun henüz açılmamış olması dolayısıyla istediği ölçüde yardım edip edememiş olması ise üzerinde durulması gereken ayrı bir soru işaretidir.⁹⁶

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Bundesarchiv Militärarchiv (BArch MA)

BArch MA, RM 40

BArch MA, RM 40/1

BArch MA, MSG 2/10873

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA)

PA AA, RZ 201/13320 vd.

Basılı Eserler ve Araştırmalar

Albayrak, Muzaffer, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005.

⁹⁶ Bu konuya dair bir makale için bkz. Yusuf Ziya Altuntaş, "Cihan Harbi ve Osmanlı-Alman İttifakının Balkan Kilidi," *The Balkans: History, Religion and Society*, ed. Sevba Abdula ve Semran Murtezani, Skopje: IDEFE, 2024, s. 125-146.

- Alkan, Necmettin, "Alman Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşı ve Zaferi," *Bellekten* c. 80, sy. 289 (2016), s. 899-938. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2016.899>.
- Altıntaş, Yusuf Ziya, "Cihan Harbi ve Osmanlı-Alman İttifakının Balkan Kilidi," İçinde *The Balkans: History, Religion and Society*, ed. Sevba Abdula ve Semran Murtezani, Skopje: IDEFE, 2024, s. 125-146.
- , "Çanakkale Kara Savaşlarına Osmanlı-Alman Donanmasından Bir Katkı: Alman Deniz Yüzbaşı R. Firl'e'nin Terekesinden Goliath Zırhlısının Batırılışı," *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 29 (2019), s. 31-46.
- , *Çanakkale Savaşı'nda Alman Bahriyeliler*, İstanbul: Küre Yayınları, 2024.
- , "Goltz Paşa'nın 18 Mart öncesi Alman İmparatoru II. Wilhelm'e Sunduğu Raporunda Çanakkale'deki Durum ve Cephenin Önemi Hakkındaki Değerlendirmeleri," İçinde *105. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020, s. 12-27.
- , "Guido von Usedom," İçinde *Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi*. İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü, 2023. <https://canakkalesavaslariansiklopedisi.com/content/guido-von-usedom/>.
- Aslan, Rüstem ve Atabay, Mithat (ed.), *Çanakkale Boğazı 1915 Deniz Savaşları: W. von Thomson Hamidiye Günlüğü*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2018.
- Babüroğlu, Naim, "Çanakkale Muharebelerinde Osmanlı ve Alman Komutanlarının Askerî Planları ve Alınan Sonuçlar", Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Beşikçi, Mehmet, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı*, c. 8, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi I-II-III*, c. 5, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2012.
- Bleeck-Schlombach, Emil, *Allah il Allah: Mit den Siegesfahnen an den Dardanellen und auf Gallipoli*, Leipzig: Zehrfeld, 1916.
- , *Çanakkale Allah illallah: Zafer Sancaklarıyla Çanakkale Boğazı ve Gelibolu'da*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Vapur, 2018.
- Bossert, Erwin, *Der Kampf um die Dardanellen*, Pforzheim: Vaterland-Verlag, 1925.
- Buddecke, Hans Joachim, *Çanakkale Üzerinde Bir Şahin*, çev. Bülent Erdemoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009.
- , *El Schahin (der Jagdfalke): Aus Meinem Fliegerleben*, Berlin: August Scherl, 1918.
- Bülow, Bernhard von, *Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914*, 5 cilt, Berlin: Deutsche Verlagsanstalt für Politik und Geschichte, 1922.

- Çalık, Ramazan, "Çanakkale Muharebelerine Alman Bakışı," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, sy. XX (2000), s. 355-383.
- Çanakkale Muharebelerinde Müstahkem Mevki Cerideleri 1-2*, Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı, 2019.
- Çolak, Mustafa, "Çanakkale Savaşları ve Almanya," *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sy. 16 (2010), s. 35-49.
- , "Çanakkale Savaşları ve Müttefik Almanya," *İçinde 100. Yılında Çanakkale: Sempozyum Tebliğleri*, ed. Aykut Ertuğrul, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016, s. 141-157.
- , "Çanakkale'de Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğuna Yardım Çabaları," *Türkler*, c. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 377-383.
- Daniels, Emil, "Der Kampf um die Dardanellen im Jahre 1915," ed. Walther Schotte, Sonderausdruck aus den Preußischen Jahrbücher 182, Berlin: Verlag von Georg Stille, 1920.
- Die Operationen des Jahres 1915 die Ereignisse im Westen und auf dem Balkan vom Sommer bis zum Jahresschluß*, c. 9, Weltkrieg 1914 bis 1918, Berlin: Mittler, 1933.
- Erdmann, Gustav Adolf, *Die Dardanellen: Konstantinopel und die Meerengen einst und jetzt*, Bielefeld-Leipzig: Velhagen & Klasing, 1915.
- Esenkaya, Ahmet, "Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, c. 6, sy. 6-7 (2009), s. 15-42.
- Feldmann, Otto von, "Das Oberkommando der Meerengen in den Dardanellen 1914 bis 1918," *Marine-Rundschau*, c. 44 (Temmuz 1939), s. 640-653.
- Firle, Rudolf, "Die Vernichtung des englischen Linienschiffes Goliath," *Auf See Unbesiegt: Erlebnisse im Seekrieg – Erzählt von Mitkämpfern*, 2. bs, c. 1, Münih: J. F. Lehmanns Verlag, 1922, s. 39-48.
- Gencer, Mustafa, "Çanakkale Savaşlarında Alman Yardımı (1914-1916)," *I. Uluslar Arası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu [Das Erste Internationale Symposium zu den Deutsch-Türkischen Historischen Kulturellen Beziehungen]*, Konya: Konya Valiliği, 2010, s. 237-245.
- , "Çanakkale Savaşlarında Türk-Alman İlişkileri," *Çanakkale Tarihi*, ed. Mustafa Demir, c. IV, İstanbul: Değişim Yayınları, 2008, s. 1891-1904.
- Görgülü, İsmet, "Çanakkale Cephesi'nde Almanların Niyeti," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, c. 1, sy. 1 (2003), s. 161-182.
- , "Çanakkale Zaferi Üzerine Alman İddiaları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 10, sy. 28 (1994), s. 105-136.
- Grüßhaber, Gerhard, *The "German Spirit" in the Ottoman and Turkish Army, 1908-1938: A history of military knowledge transfer*, Berlin: De Gruyter, 2018.

- , *Türk Ordusunda Alman Ruhü: Bir Askeri Teknoloji Transferi Tarihi*. çev. Bozkurt Leblebicioğlu, İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Heichen, Walter, *Im Kampf um die Dardanellen: Erzählung aus dem Weltkriege*, Berlin: Mars-Verlag C. Siwinna, 1916.
- Herrmann, Matthias, *Das Reichsarchiv (1919-1945): eine archivische Institution im Spannungsfeld der deutschen Politik*, Kamenz: Stadtarchiv, 2019.
- Hersing, Otto, *Çanakkale Denizaltı Savaşı*, çev. Bülent Erdemoğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- , *U21 Rettet die Dardanellen*, Zurich: Amalthea Verlag, 1932.
- Hiltmann, E., "Mit den Maschinengewehren der Mittelmeerdivision an der Front auf Gallipoli," *Vor 20 Jahren. Zweite Folge: Von den Dardanellen zum Sues. Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Deutsche Medizinische Wochenschrift, Leipzig: Georg Thieme, 1935, s. 112-125.
- Holzhausen, Rudolf, *Birinci Dünya Harbinde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları*, çev. H. Fahri Çeliker, 14 sayılı Askeri Tarih Bülteni eki, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1982.
- Hüner, Hans, *İki Bayrak Altında: İmparatorluk Gemisi Breslau/Midilli Kruvazörünün Hayat ve Savaş Tarihi*, çev. Hüsni Erentok, Ankara: Deniz Basımevi, 1976.
- , *Unter zwei Flaggen Die Lebens- u. Kampfgeschichte S. M. S. "Breslau-Midilli"*, Potsdam: Breslau-Midilli, 1930.
- Jacob, Frank, *Gallipoli 1915/16: Britanniens bitterste Niederlage*, Berlin: De Gruyter, 2020.
- Janson, Gerhard von, "Die Grundlagen der türkischen Meerengenverteidigung im Weltkriege (1914)," *Marine-Rundschau*, c. 33 (Şubat 1928), s. 63-73.
- Kannengiesser, Hans, *Çanakkale'de Türklerle Beraber: Bir Alman Albayının Gözünden Çanakkale*, çev. Mehmet Serez, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- , *Gallipoli: Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*, Berlin: Schlieffen-Verlag, 1927.
- Kon, Kadir, "Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nin Tarihsel Gelişimi ve Modern Dönem Türk Tarihi Açısından Önemi," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. Özel Sayı (Ağustos 2024), s. 1-54. <https://doi.org/10.33419/aamd.1534126>.
- , "Gazetecilik mi, Ajanlık mı? Alman Gazeteci Dr. Harry Stuermer'in Birinci Dünya Savaşı Ortasında Yayınlanan Kitabı ve Yol Açtığı Etkiler Üzerine Bir Deneme," *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. 1, İstanbul: TBMM Millî Saraylar Yayını, 2018, s. 448-485.
- Korkmaz, Mehmet, "Yakınçağ Tarih Araştırmalarında Deniz Tarihi (Bahriye) Arşivi'nin Önemi", *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler c. II*, Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019, s. 751-769.

- Koyuncu, Aşkın ve Keskin, Özcan ve Sınmaz Sönmez, Cahide (ed.), *Çanakkale Savaşları Bibliyografyası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- Kraus, Theodor ve Dönitz, Karl, *Die Kreuzerfahrten der Goeben und Breslau*, Berlin: Ullstein, 1933.
- , *Kader Gemileri: Yavuz ile Midilli*, çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul: İlgı Kültür Sanat, 2012.
- Laar, Clemens, *Der Kampf um die Dardanellen*, Berlin: Paul Neff Verlag, 1936.
- Lepsius, Johannes ve Mendelssohn-Bartholdy, Albrecht ve Thimme, Friedrich, *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 40 cilt, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922.
- Liebmann, Ernst, *Dardanellenflieger*, Berlin: Boll und Pickardt, Verlagsbuchhandlung, 1918.
- Lorey, Hermann, *Çanakkale'de Deniz Harbi: Türk Sularında Deniz Hareketleri, Boğazlar Etrafında Mücadele*, çev. Mehmet Mert Çam, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- , *Der Krieg in den türkischen Gewässern 1: Die Mittelmeer-Division*, Krieg zur See 1914-1918, Berlin: Mittler, 1928.
- , *Der Krieg in den türkischen Gewässern 2: Der Kampf um die Meerengen*, Krieg zur See 1914-1918, Berlin: Mittler, 1938.
- , "Die Deutsche Landungsabteilung auf Gallipoli," *Marine-Rundschau*, c. 33 (Nisan 1928), s. 126-29, 175-78.
- , *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, çev. Tekirdağlı H. Sami, c. 1, İstanbul: Deniz Matbaası, 1936.
- , *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, çev. Tacettin Talayman, c. 2, İstanbul: Deniz Matbaası, 1946.
- Ludwig, Emil, *Die Fahrten der Goeben und der Breslau*, Berlin: S. Fischer Verlag, 1916.
- , *Yavuz ve Midilli: Göben ve Breslav*, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, N.Y.: Doubleday, Page, 1918.
- , *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, çev. Attila Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları, 2005.
- Mühlmann [Binbaşı Mühlmann], Carl, *Çanakkale Muharebesi*, çev. Miralay Halil Kemal, İstanbul: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Talîm ve Terbiye Dairesi-Askeri Matbaa, 1927.
- Mühlmann, Carl, *Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Notları*, çev. Sedat Umran, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.
- , *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig: Koehler&Amelang, 1940.

- , *Der Kampf um die Dardanellen 1915*, Berlin: Stalling, 1927.
- , *Deutschland und die Türkei 1913-1914: die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin-Grunewald: Rothschild, 1929.
- , *İmparatorluğun Sonu 1914: Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?*, çev. Kadir Kon, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Mühlmann [Dr. Carl Müllman], Carl, *Çanakkale Muharebesi 1915*, çev. Mehmet Cemal (Kastamonu Erkek Lisesi Almanca Muallimi), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1933.
- Nihad, [Bursalı Mehmet] (çev.), *1914'den 1916 Senesine Kadar Balkan ve Türkiye'de Büyük Harb*, Askeri Mecmua sy. 36 eki, Alman Arşivinin "Grosse Krieg" (Büyük Harp) Eserinin 9. cildi, İstanbul: Askerî Matbaa, 1934.
- Ortaylı, İlber, "Büyük Savaşa Giderken Türkiye ve Avrupa: 'Kaçınılmaz' Müttefik Almanya," *Atlas Tarih*, sy. 6 (Çanakkale 1915 özel sayısı) (2011), s. 50-57.
- Özbilen, Eşref Bengi (çev.), *Denizlerde Yenilmediler: Cihan Harbi'nde Alman Bahriyeliler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Petter, Wolfgang, "Die Dardanellen in der deutschen Weltkriegstrategie," *Çanakkale Savaşları Sebep ve Sonuçları Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 125-136.
- Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, çev. Kemal Turan, İstanbul: Kayhan Yayınları, 1990.
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Wien: Amalthea-Verlag, 1927.
- Prigge, Erich R., *Der Kampf um die Dardanellen*, Deutsche Orientbücherei, Weimar: G. Kiepenheuer, 1916.
- , *Liman von Sanders'in Emir Subayı Binbaşı Erich R. Prigge'nin Çanakkale Savaşı Günlüğü*, çev. Bülent Erdemoğlu, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Reichmann, Jan Christoph, "'Tapfere Askers' und 'Feige Araber': Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914-1918", Doktora Tezi, Münster Üniversitesi, 2009.
- Richter, Heinz A., *Der Krieg im Südosten. Band 1: Gallipoli 1915*, Wiesbaden: Harrossowitz Verlag, 2013.
- Rosenberger, Wilhelm, "Sanitätsdienst beim Oberkommando der Meerengen, Abteilung in den Dardanellen," *Vor 20 Jahren. Zweite Folge: Von den Dardanellen zum Sues. Mit Marineärzten im Weltkrieg durch die Türkei*, Deutsche Medizinische Wochenschrift, Leipzig: Georg Thieme, 1935, s. 89-91.
- Sanders, Liman von, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin: A. Scherl, 1920.
- Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Tarih-i Askerî Encümeni Heyeti. Dersaadet: Matbaa-i Askeriye, 1337.
- , *Türkiye'de Beş Sene*, ed. Muzaffer Albayrak. 2. bs., İstanbul: Yeditepe, 2006.

- , *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. M. Şevki Yazman, İstanbul: Burçak Yayınevi, 1968.
- , *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Schneider, Karl, "Çanakkale'de Alman Bahriyesi," çev. Mehmet İzzet, *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, c. 9, sy. 4 (Mayıs 1926), s. 218-240.
- , *Die deutsche Marine in den Dardanellen*, Berlin: E.S. Mittler & Sohn, 1925.
- Schoen, Walter von, *Bir Alman'ın Gözüyle Çanakkale: Gelibolu Cehennemi*, çev. Dilek Ekiz ve Hayrettin Ekiz, İstanbul: 2010.
- , *Die Hölle von Gallipoli: Heldenkampf an den Dardanellen*, Berlin: Ullstein, 1937.
- Schweder, Paul, *Im Türkischen Hauptquartier*, Leipzig: Hesse & Becker, 1916.
- Schweder, Paul, *Çanakkale Cephesinde: Türklerin Genel Karargahında*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.
- Souchon, Wilhelm, "Der Durchbruch S. M. Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen," *Auf See Unbesiegt*, ed. Eberhard von Mantey, München: Lehmann, 1921, s. 17-31.
- Stürmer, Harry, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel: Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Lausanne: Payot, 1917.
- Trampe, Ludwig, *Der Kampf um die Dardanellen*, Stuttgart-Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1915.
- Tuna, Ozan, "Alman Amiral Souchon'un Osmanlı Donanmasındaki Faaliyetleri (1914-1917)", Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2020.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara: Genel Kurmay ATASE Yay., 1985.
- Wallach, Jehuda Lothar, *Anatomie einer Militärhilfe*, Düsseldorf: Droste, 1976.
- Wallau, "Zwei Dardanellenkämpfe," *Auf See Unbesiegt: Erlebnisse im Seekrieg – Erzählt von Mitkämpfern*, Münih: J. F. Lehmanns Verlag, 1921, s. 105-111.
- Wehrle, Heinrich, "Aus meinem türkischen Tagebuch," *Die schwere Artillerie*, 1926.
- Welsch, Otto, "Die deutsch-türkische Flotte und deutsche U-Boote vor Gallipoli," *Marine-Rundschau*, c. 43 (1938), s. 639-654.
- Weniger, [Karl], "Der Flottenangriff gegen die Dardanellen," *Marine-Rundschau*, c. 30 (1925), s. 1-11, 57-69, 108-15.
- Wolf, Klaus, *Gallipoli 1915: Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkrieg*, Report Verlag, 2008.
- , *Gelibolu 1915 - Birinci Dünya Harbi'nde Alman Türk Askeri İttifakı*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Yazman, M. Şevki, *Türk Çanakkale*, Ankara: Ulus Basımevi, 1938.

Yıldız, Gültekin, "Cihan Harbinde Türk-Alman İttifakı: Bir Stratejik Ortaklığın Kısa Muhasebesi," *Türkiye Günlüğü*, sy. 136 (Güz 2018), s. 12-21.

Zabel, Rudolf, *In Kampfe um Konstantinopel und die wirtschaftliche Lage der Türkei während des Weltkrieges: auf Gallipoli, an den Dardanellen, in Anatolien, Kleinasien und Mesopotamien, in der Levante*, Leipzig: Thomas, 1916.

———, *İstanbul İçin Savaş: Bir Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul: Cümle Yayınları, 2015.

Web Kaynakları

"Archivportal Deutschland". Erişim 21 Kasım 2024. <https://www.archivportal-d.de/>.

"Bayerisches Hauptstaatsarchiv - Abt. IV Kriegsarchiv", 17 Ocak 2020. <https://www.gda.bayern.de/hauptstaatsarchiv>.

Das Bundesarchiv. "Die Abteilung Militärarchiv - Freiburg". Erişim 19 Kasım 2024. <https://www.bundesarchiv.de/das-bundesarchiv/standorte/freiburg/>.

"Deutsche Digitale Bibliothek - Kultur und Wissen online". Erişim 21 Kasım 2024. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>.

"digiPress - Das Zeitungsportal der Bayerischen Staatsbibliothek". Erişim 21 Kasım 2024. <https://digipress.digitale-sammlungen.de/>.

"Digitalisierte Sammlungen der Staatsbibliothek zu Berlin". Erişim 21 Kasım 2024. <https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de>.

"Geschichte des Bundesarchivs". Erişim 29 Temmuz 2024. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueber-uns/Geschichte-des-Bundesarchivs/geschichte-des-bundesarchivs.html>.

"Geschichte des Politischen Archivs und seiner Bestände". Erişim 29 Temmuz 2024. <https://archiv.diplo.de/arc-de/das-politische-archiv/geschichte-des-politischen-archivs/1433596>.

"Österreichischen Nationalbibliothek". Erişim 21 Kasım 2024. <https://onb.digital/>.

"Publikationen des Reichsarchives". Erişim 27 Ekim 2024. https://wiki.genealogy.net/Reichsarchiv#Der_Weltkrieg_1914_bis_1918.

"Regionale Zeitungen aus der Zeit des Ersten Weltkrieges". Erişim 21 Kasım 2024. <https://hwk1.hebis.de/>.

"Zeitungsportal NRW". Erişim 21 Kasım 2024. <https://zeitpunkt.nrw/>.